

MAŁGORZATA ROMANOW, JERZY ROMANOW

SZPITAL DUCHA ŚWIĘTEGO WE WROCŁAWIU W ŚWIETLE BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH

W trakcie wykonywania prac ziemnych w obrębie zachodniego odcinka ul. Ducha Świętego oraz skrzyżowania ulic Piaskowej i Grodzkiej we Wrocławiu odkryto reliktury zabudowy średniowiecznego zespołu szpitalno-kościelnego p.w. Ducha Świętego w postaci dwóch kaplic cmentarnych, ceglanego ogrodzenia, przekątniowej przypory kościoła oraz chodnika łączącego Nowe Miasto z terenem szpitala¹. W obrębie dawnego cmentarza szpitalnego natrafiono także na dwa pochówki szkieletowe (ryc. 1).

Akt założenia badanego zespołu szpitalno-kościelnego znany jest dzięki zachowanemu dokumentowi fundacyjnemu, wydanemu przez księcia Henryka Brodatego w 1214 r. (*Kodeks Dyplomatyczny Śląska* 1959, t. II, nr 163). Książę, na prośbę opata Witosława i konwentu klasztoru NPM na Piasku, nadał mu w wieczyste posiadanie ziemię położoną między Oławą i Odrzycą *terram que est Inter Olaum et Odriczam*. Miał tam zostać zbudowany kościół p.w. Ducha Świętego oraz szpital dla ubogich, chorych i pielgrzymów *ecclesiam Sancti Spiritus et hospitale ad recipiendos pauperes, infirmos et peregrinos* (Trojak 1980, s. 130). W Polsce istniała w tym czasie tylko jedna placówka tego typu i prowadzili ją w Poznaniu joannici (Słoń 2000, s. 80).

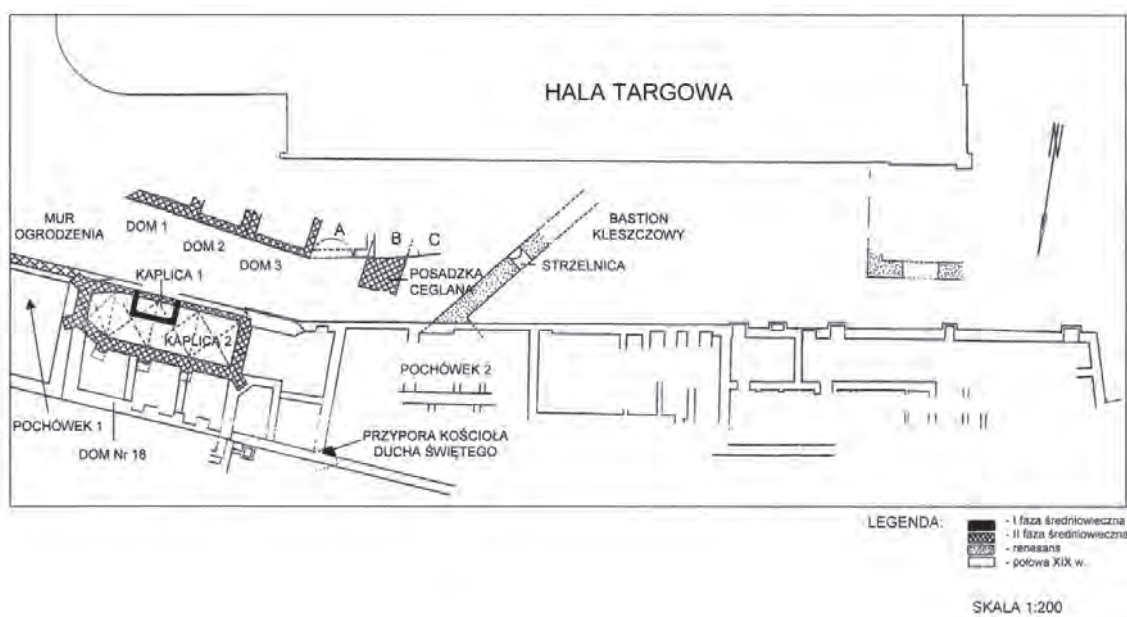
W średniowieczu szpital był formą realizacji chrześcijańskiego nakazu miłosierdzia. Jednym z głównych celów jego istnienia było zapewnienie zbawienia jego fundatorom i dobroczyńcom. Ówczesny szpital służył pomocą wszystkim potrzebującym

wsparcia, zapewniał im schronienie, pożywienie, dostęp do liturgii, opiekę w razie choroby oraz pogrzeb po śmierci. Był instytucją o celach ściśle religijnych. Opieka doczesna i duchowa spoczywała często w rękach konwentu zakonnego, a leczenie odgrywało rolę drugorzędną (Słoń 2000, s. 6 n.).

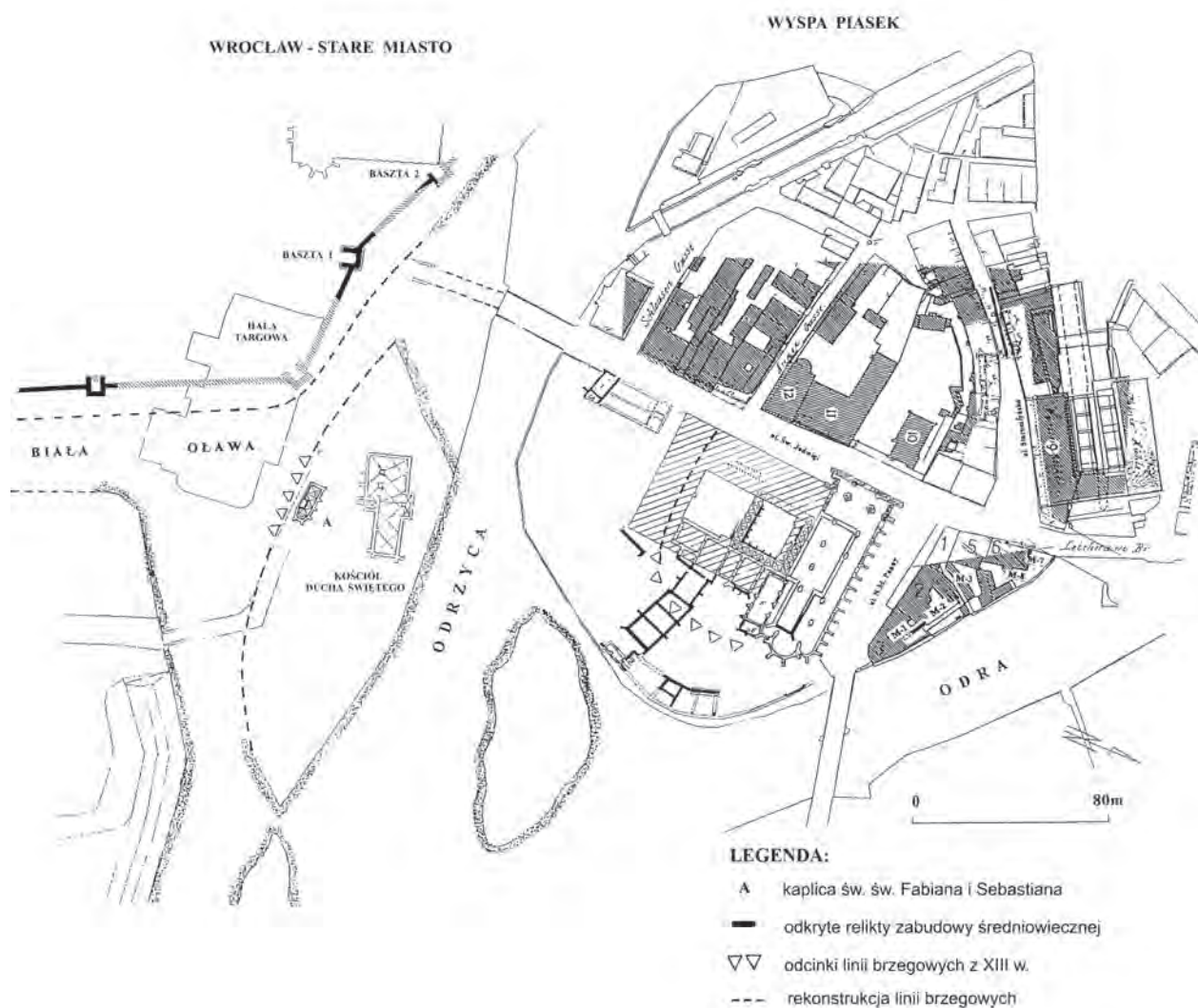
Terytorium wzmiankowane w dokumencie fundacyjnym z 1214 r. – ziemia między Oławą i Odrzycą – było w tym czasie wyspą. Odrzyca oddzielała ten skrawek ziemi od Wyspy Piaskowej, na której mieściło się opactwo kanoników regularnych św. Augustyna z kościołem NPM (ryc. 2), co potwierdziły wyniki ostatnich badań. W ich trakcie odkryto odcinek ceglanego chodnika łączącego omawiany zespół z terenem lewobrzeżnego miasta (ryc. 3). Znajdował się on na głębokości 1,93 m poniżej stropu piaszczystego calca, stwierdzonego ok. 1,5 m na południe od ogrodzenia szpitalnego cmentarza. Cegły chodnika spoczywały na zaprawie wapiennej, położonej bezpośrednio na warstwie mułu rzecznego o miąższości ok. 20 cm, natomiast pod nią rozpoznano poziome, naprzemiennie ułożone warstewki piasku i łu, charakterystyczne dla akumulacyjnych osadów rzecznych. Chodnik zbudowany został zatem w miejscu dawnego koryta rzek Oławy i Odrzycy, które funkcjonowało w obrębie pierwszego obwodu fortyfikacji miejskich (Korn 1870, s. 23, 24).

Biała Oława do XIII w. miała deltowato ukształtowane ujście do lewej odnogi Odry-Odrzycy na wysokości wspomnianej wyspy. W wyniku wcześniejszego wprowadzenia wód Oławy w obręb odcinka południowego fosy pierwszego obwodu miejskiego i przekopania nowego ujścia do Odry, doszło w rezultacie do zmiany biegu Białej Oławy, której wody od tej pory pchane były przez nurt Odrzycy,

¹ Badania wykopaliskowe prowadziła Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska „EKSPLORER” na zlecenie Pracowni Archeologiczno-Architektonicznej „NIEGODA”. Prace trwały od 03.11.1999 r. do 30.07.2000 r.

Ryc. 1. Wrocław, ul. Ducha Świętego. Lokalizacja odkrytych obiektów (rys. J. Romanow)

Ryc. 2. Wrocław, planigrafia odkrytych obiektów na tle kompilacji współczesnego planu z planem F. Grossa z 1578 r. (oprac. J. Romanow)

w kierunku przeciwnym do wykopanej fosy południowej. Zatem fosa pierwszego obwodu fortyfikacji miejskich była zasilana nie tylko wodami Oławy, lecz także Odrzycy. W konsekwencji doszło do osłabienia nurtu Odrzycy, co powodowało systematyczne zamulanie rzeki na odcinku między miastem a wyspą, stwarzając w przyszłości dogodne warunki do połączenia obu terenów. Wyspowy charakter zespołu szpitala Ducha Świętego utrzymał się do czasu budowy drugiego obwodu fortyfikacji miejskich, co zostało zrealizowane w latach 1318–1348 w związku z potrzebą powiększenia arealu miasta (Maleczyński 1958, s. 82). Jednym z rezultatów połączenia miasta z dawną wyspą była budowa omówionego wcześniej chodnika.

Podczas prowadzonych badań, w wykopie pod instalację kanalizacyjną, na głębokości ok. 2,90 m od obecnego poziomu terenu, natrafiono na dwa szkieletowe pochówki ludzkie, należące do osób dorosłych. Nie zachowały się czaszki, jednak na podstawie układu pozostałych kości stwierdzono, że zmarłych pochowano na linii wschód–zachód, z orientacją głowy na wschód. Według H. Zoll-Adamikowej (1997, s. 174) jedną z cech cmentarzy przykościelnych jest jednolita orientacja zmarłych głową na zachód, jednak pogląd ten dziś wymaga weryfikacji. Wyniki badań wykopaliskowych prowadzonych na terenie wrocławskich cmentarzysk tego typu przekonują, że orientacja czaszki na wschód nie

była zjawiskiem marginalnym. Dwa szkielety ułożone w ten sposób odkryto przy kościele św. Jakuba (św. Wincentego) i aż 11 na cmentarzysku przy kościele św. Wojciecha we Wrocławiu (Wachowski 2002, s. 114 n; tam wcześniejsza literatura).

Szkielety znalezione na terenie omawianego zespołu szpitalnego zostały w 1. poł. XIX w. mocno uszkodzone w wyniku wykonywania wykopów fundamentowych pod zabudowę mieszkalną. Jednego ze zmarłych pochowano w drewnianej skrzyni, z której zachowało się dno o szerokości 0,55 i długości 2,0 m, wykonane z twardego drewna liściastego. Oba pochówki były najprawdopodobniej usytuowane na skraju przyszpitalnego cmentarza, którego długość po linii wschód–zachód wynosiła ok. 40 m. Południowa część cmentarza od południa była ograniczona ceglany murem, a od północy murem kościoła, którego lokalizację wyznacza odkryta w trakcie badań południowo-zachodnia przypora korpusu. Teren ten ma szerokość 10 m, zatem południowa część cmentarza miałaby powierzchnię 400 m². Obszar ten należy jednak pomniejszyć o powierzchnię starszej kaplicy 1. – ok. 9 m² oraz dróg komunikacyjnych między kościołem, kaplicą i pozostałymi budynkami należącymi do szpitala. Jeśli, wnosząc z najstarszego przedstawienia zespołu szpitalno-kościelnego Ducha Świętego z 1562 r. (ryc. 4), obiekty te zajmowały obszar nie większy niż 60 m², można oszacować, że wielkość cmentarza wynosiła 340 m².

Ryc. 3. Wrocław, ul. Ducha Świętego. Odcinek ceglanoego chodnika łączącego wyspę z terenem lewobrzeżnego miasta (fot. J. Romanow)

Ryc. 4. Najstarszy widok zespołu szpitalno-kościelnego Ducha Świętego przedstawiony na planie B. Weirera z 1562 r.
Wg *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. IV, z. 1, plan 13

Na podstawie wspomnianego planu B. Weirera oraz planu F. Grossa z 1578 r. można sądzić, że północna, nadodrzańska część cmentarza miała podobną powierzchnię, zatem powierzchnia całego pola grze-

balnego wynosiła ok. 700 m². Przy zastosowaniu tzw. rotacyjnego systemu chowania zmarłych, była ona wystarczająca, aby zapewnić miejsce spoczynku wszystkim podopiecznym szpitala. Źródła podają

Ryc. 5. Wrocław, ul. Ducha Świętego. Mur przyziemia kaplicy św. św. Fabiana i Sebastiana (fot. J. Romanow)

Ryc. 6. Wrocław, ul. Ducha Świętego. Ceramiczna posadzka odkryta w kaplicy św. św. Fabiana i Sebastiana (fot. J. Romanow)

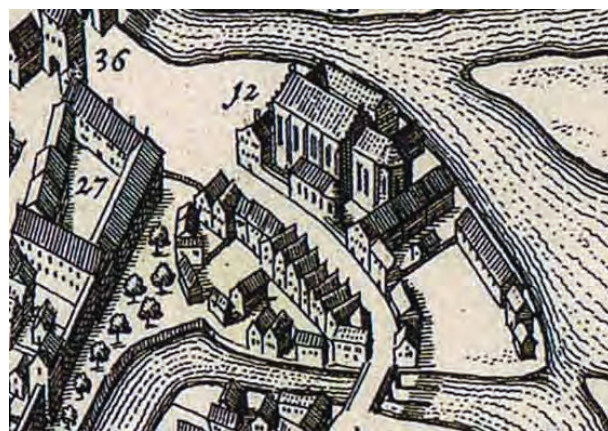
bardzo wyrywkowe informacje na temat liczby mieszkańców fundacji. W połowie XIV w. przebywało tam jednorazowo ponad 50 pensjonariuszy, na początku XVI w. liczba ta spadła do 15 (Morgenbesser 1814, s. 3–6), natomiast w 1530 r. zanotowano 42 osoby (Trojak 1980, s. 132).

W trakcie badań rozpoznano całą partię przyziemia kaplicy, oznaczonej jako kaplica 2. (ryc. 1). Była to budowla jednoprzestrzenna, lecz funkcjonalnie rozczłonkowana na prostokątny w rzucie korpus i trójściennie uformowane prezbiterium. W świetle ścian kaplica miała 14,5 m długości i 4,5 m szerokości. Dłuższą ośią usytuowana została na linii wschód-zachód. Powierzchnia użytkowa obiektu wynosiła 63 m². Mur przyziemia kaplicy zbudowany został z cegieł palcówek układanych w wążku gotyckim na zaprawie piaskowo-wapiennej (ryc. 5). Ściany boczne przyziemia miały grubość 1,10 m, natomiast grubość zachodniej ściany korpusu oraz wschodniej prezbiterium wynosiła 1,20 m. Od strony północnej, wschodniej i zachodniej kaplica zaopatrzona została w przypory: proste na przebiegu ściany północnej i przekątniowe na narożach. Długość ich wynosiła 1,20 m, a szerokość czoł – 1,10 m. Nie stwierdzono obecności przypór od południowej strony obiektu, które zapewne zostały zlikwidowane w 1. poł. XIX w. w trakcie budowy budynku nr 18.

Przypory były niezbędne dla wsparcia sklepienia krzyżowo-żebrowego kaplicy. Sklepienie to miało

trzy przęsła w korpusie, każde o rozpiętości 4,10 m oraz jedno w prezbiterium, o rozpiętości 2,25 m. Wnętrze budowli wyłożone zostało ceramiczną posadzką wykonaną z płytek układanych na cienkiej podsypce z piasku (ryc. 6).

Opisana kaplica p.w. św. św. Fabiana i Sebastiana, patronów chroniących od zarazy, ufundowana została w 1481 r. przez sufragana Jana oraz mieszczanina o nazwisku Weißnickel, z przeznaczeniem dla ich przyszłych pochówków (Goliński 1997, s. 235). Jednak w trakcie badań nie stwierdzono na powierzchni posadzki żadnych śladów po kryptach grobowych. Najstarsze przedstawienie kaplicy św. św. Fabiana i Sebastiana prezentowane jest na pla-

Ryc. 7. Fragment planu Wrocławia z 1650 r. z zachowanym zespołem szpitalno-kościelnym Ducha Świętego autorstwa M. Meriana. Wg *Wrocław na planach. XVI–XX wiek*, plan 8

Ryc. 8. Zespół szpitalno-kościelny Ducha Świętego przed zburzeniem w 1597 r. Wg przedstawienia nieznanego artysty grafikę przygotował F. B. Endler w 1807 r. (wg Czernera 1989, ryc. 47)

nie F. H. Vooma i F. Grossa z 1587 r. Zespół szpitalno-kościelny z omawianą kaplicą widnieje także na planie M. Meriana z 1650 r. (ryc. 7), choć nie powinien on już istnieć, gdyż w dokumencie z 22 czerwca 1597 r. cesarz Rudolf zatwierdził likwidację parafii Ducha Świętego i rozbiórkę jej zabudowy w związku z budową Bastionu Piaskowego (Trojak, 1980, s. 133). Plan ten zasługuje jednak na uwagę, ponieważ, w odróżnieniu od wcześniejszych, przedstawia kaplicę w sposób bardzo czytelny. Na wspomnianej ilustracji ma ona trzy wysokie okna usytuowane w południowej elewacji korpusu oraz po jednym oknie w łamanych ścianach (bocznej i czołowej) prezbiterium. Takie rozmieszczenie okien jest całkowicie zgodne z wewnętrznym podziałem obiektu na trzy przęsła sklepienne w korpusie i jedno w części prezbiterialnej, co stwierdzono w trakcie badań wykopaliskowych.

Pod podsypką posadzki kaplicy 2., w obrębie całej jej powierzchni, natrafiono na warstwę luźno ułożonych ludzkich kości, w wielu przypadkach silnie przepalonych. Miała ona miąższość ok. 0,80 m i objętość 50 m³. Kości dorosłego człowieka posiadają objętość nie większą niż 20 dm³, co w przeliczeniu daje 50 szkieletów w 1 m³, tak więc na odkrytą warstwę składały się kości nie mniej niż 2500

szkieletów². Kaplica św. św. Fabiana i Sebastiana pełniła zatem nie tylko funkcję mauzoleum dla jej fundatorów, ale stanowiła także ossuarium dla kości pochodzących z pochówków ekshumowanych z terenów przeznaczonych pod zabudowę obiektów funkcjonalnych zespołu szpitalno-kościelnego, lub też, co jest bardziej prawdopodobne, z pochówków z całego cmentarza, w związku z jego likwidacją. Na podstawie powyższych wyliczeń można oszacować, że liczba zgonów w okresie od powstania fundacji w 1214 r. do likwidacji cmentarza w 1481 r. (na przestrzeni 267 lat) wynosiła około 10 osób rocznie. Od końca XV w. szpital korzystał z cmentarza przy pobliskim kościele św. Klemensa (Trojak 1980, s. 137).

W obrębie kaplicy św. św. Fabiana i Sebastiana, przy jej południowej ścianie, rozpoznane zostały fundamenty części północnej starszej kaplicy, oznaczonej jako kaplica 1. (ryc. 1). Zachowany fundament miał plan prostokąta usytuowanego dłuższą osią po linii wschód-zachód. Zbudowany został z cegieł palcówek układanych w wątku gotyckim na

² Na temat objętości kości ludzkich informacja ustna dr M. Krzyżanowskiej z Katedry Antropologii Uniwersytetu Wrocławskiego.

Ryc. 9. Wrocław, ul. Ducha Świętego. Partia fundamentowa muru otaczającego zespół szpitalno-kościelny Ducha Świętego (fot. J. Romanow)

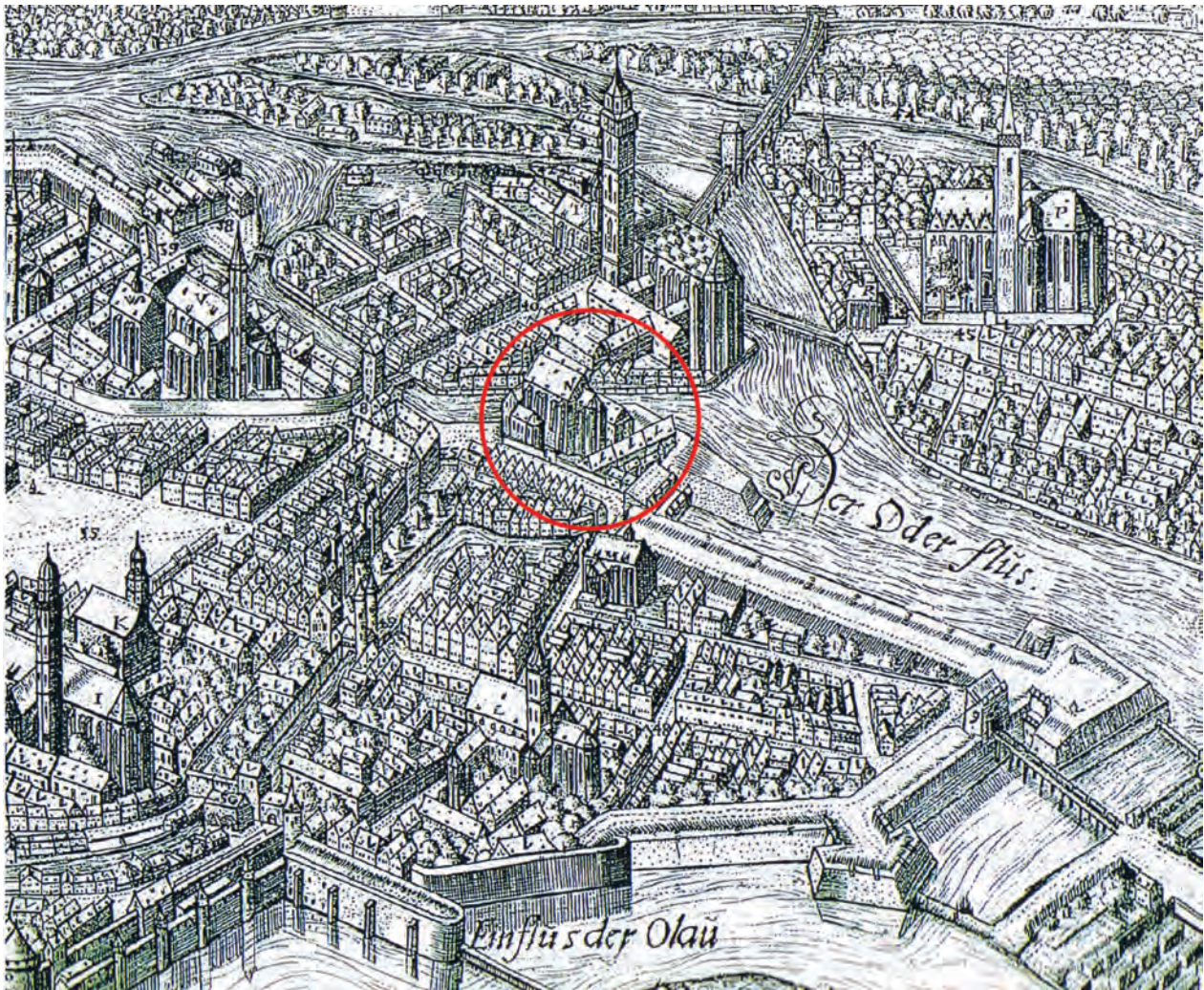
żółtej zaprawie wapienno-piaskowej. Kaplica w świetle ścian miała 3,55 m długości i nie mniej niż 1,95 m szerokości. W zachowanych narożach ścian fundamentowych stwierdzono obecność występów tzw. rębowych, służących jako podstawy pod zapewne kamienne słupki podpierające żebra jedno-prześłowego sklepienia krzyżowego. Najstarsze, znane nam przedstawienie kaplicy 1. figuruje na planie B. Weinera z 1562 r. (ryc. 4) oraz na grafice F.B. Endlera z 1807 r., opartej na rysunku nieznanego artysty (ryc. 8). Na obu ilustracjach kaplica przedstawiona jest od strony południowej. Jej elewacja podzielona została dwiema osiami ostrołucznie sklepionych okien. Była zaopatrzona w dwuspadowy dach ze szczytami ustawionymi na wschód i zachód. Źródła historyczne nie wspominają o dacie budowy omawianej kaplicy, natomiast na pewno została rozebrana przed 1481 r., a w jej miejsce wzniesiono większą kaplicę p.w. św. św. Fabiana i Sebastiana.

Podczas prowadzonych badań odkryto także fragment partii fundamentowej południowo-zachodniej przypory przekątniowej korpusu kościoła Ducha Świętego (ryc. 1), zbudowanej z łamanego kamienia bazaltowego. Niestety, nie stwierdzono obecności przedstawionych w źródłach ikonograficznych śladów zabudowy od strony wschodniej i zachodniej. Obiekty te powinny się znajdować na trasie realizowanej inwestycji medialnej, jednak budowa w 1. poł. XIX w. podpiwniczonych domów murowanych południowej pierzei ul. Ducha Świętego spowodowała całkowite ich zniszczenie. Można przypuszczać, że budynki należące do szpitala zostały

wzniesione w konstrukcji szachulcowej i nie były podpiwniczone.

Zespół szpitalno-kościelny na wszystkich przedstawieniach ikonograficznych jest otoczony murowanym ogrodzeniem. Na najstarszym planie z 1562 r. (ryc. 4) mur ogrodzeniowy od południa zlicowany jest ze ścianą frontową starszej kaplicy 1. oraz ze szczytami obiektów zabudowy szpitalnej, wyznaczając północną pierzeję ul. Ducha Świętego. W ogrodzeniu znajdowała się brama wjazdowa i furka dla pieszych. Niewielki, wschodni odcinek oryginalnego średniowiecznego ogrodzenia stwierdzono na wschód od prezbiterium kaplicy 2. Dobijał on do jego przypory przekątniowej w ścianie czołowej. Zachowany odcinek muru ogrodzeniowego stanowi jego partię fundamentową, wykonaną w konstrukcji filarowo-łękowej (ryc. 9). Mur ten nie tylko zabezpieczał suwerenność terytorialną całego zespołu, lecz przede wszystkim, zgodnie z surowo przestrzeganym regulaminem, ograniczał pensjonariuszom możliwość pokątnego zbierania jałmużny oraz ewentualne odwiedzanie karczmy, czy też korzystanie z innych rozrywek. Każde oddalenie się z terenu szpitala było kontrolowane i nie mogło trwać dłużej niż dwie godziny (Trojak 1980, s. 133).

Jak wcześniej wspomniano, 22 czerwca 1597 r. cesarz Rudolf zatwierdził likwidację parafii Ducha Świętego. W sierpniu tego roku kościół oraz pozostałe budynki fundacji zostały rozebrane aż do fundamentów. Na tym miejscu powstał bastion typu wczesnowłoskiego, oparty na projekcie Bernarda Niurona (Trojak 1980, s. 132 n). Należy jednak przypuszczać, że proces budowy Bastionu Piaskowego

Ryc. 10. Fragment planu Wrocławia z 1591 r. autorstwa J. Hayera. Zespół szpitalno-kościelny Ducha Świętego usytuowany jest na bastionie (wg Czernera 1989, ryc. 62)

zapoczątkowany został znacznie wcześniej. Przesłanek do takiego stwierdzenia dostarcza nam plan widokowo-perspektywiczny Wrocławia z 1591 r. autorstwa J. Hayera (ryc. 10). Widać na nim wyraźnie wymodelowany w nurcie Odry kształt bastionu. Na projekcie fortyfikacji wysp wrocławskich z 1642 r. Bastion Piaskowy przedstawiony jest jako dzieło już ukończone i bez śladów wcześniejszej zabudowy. Wątpliwości dotyczące całkowitej rozbiórki budynków zespołu szpitalno-kościelnego budzą także źródła, według których w latach 1628–1629 odkopano i rozebrano resztki murów po dawnej parafii Ducha Świętego, a odzyskane cegły zostały przekazane na odbudowę spalonego kościoła św. Bernarda i budowę nowego kościoła p.w. Ducha Świętego (Klose 1936, s. 21). Jednak i wtedy nie cały zespół został rozebrany, bowiem aż do końca II wojny światowej zachowała się kaplica p.w. św. św. Fabiana i Sebastiana. Figuruje ona w kontekście czterech ka-

mieniczek mieszczańskich na planie F. B. Wernera i J. D. Schleuena z 1741 r. (ryc. 11). W trakcie badań stwierdzono, że kaplica 2. w całym pierwotnym planie zabudowy funkcjonowała w obrębie budynku nr 18. Została podzielona na trzy pomieszczenia poprzecznymi ściankami działowymi, posadowionymi bezpośrednio na ceramicznej posadzce gotyckiej (ryc. 12).

W odległości 7,0 m na południe od muru ogrodzeniowego i ściany południowej kaplicy 2. odkryto fundamenty ciągłe ścian szczytowych trzech murowanych z cegieł domów, tworzących szeregową zabudowę odcinka wschodniego południowej pierzei ul. Ducha Świętego (ryc. 1, domy 1–3). Fundamenty te są pozostałością średniowiecznych, niepodpiwniczonych domów mieszczańskich. Z całą pewnością widnieją one na planie B. Weinera z 1562 r. (ryc. 4). Fundament ściany bocznej domu 1. usytuowany został równoległe do przebiegu opisywanego wcze-

Ryc. 11. Fragment planu F. B. Wernera i J. D. Schleuena z 1741 r. Na terenie bastionu znajduje się kaplica św. św. Fabiana i Sebastiana. Wg *Wrocław na planach. XVI–XX wiek*, plan 11

Ryc. 12. Wrocław, ul. Ducha Świętego. Widok na przyziemną część kaplicy św. św. Fabiana i Sebastiana (fot. J. Romanow)

śniej ceglanego chodnika, łączącego wyspę z miastem. Zatem obiekty te są sobie współczesne i zostały wybudowane po zasypaniu odnogi Odrzycy.

Na zachód od pozostałości domów 1–3 natrafiono na fundamenty filarowo-łękowe ścian szczytowych domów oznaczonych jako A, B i C (ryc. 1). Fundamenty budynków A i B zostały zlokalizowane nad średniowiecznym chodnikiem. Usytuowano je w warstwie zasypiskowej, kryjącej wschodnie ramię niezrealizowanego bastionu typu kleszczowe-

go. W związku z powyższym domy te najprawdopodobniej powstały w renesansie, po zaniechaniu budowy wspomnianego bastionu.

Średniowieczne relikty budynków zostały później wykorzystane jako fundamenty przebudowanych domów nowożytnych, o czym może świadczyć zgodność ich planów zabudowy. Partie naziemne tych domów zostały rozebrane w trakcie budowy Hali Targowej w 1908 r.

LITERATURA

Atlas Historyczny Miast Polskich

2001 t. IV Śląsk, z. 1, Wrocław.

Czerner O.

1989 *Wrocław na dawnej rycinie*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

Goliński M.

1997 *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia*, Wrocław.

Klose S. B.

1936 *Architektura Wratislaviensis*, Quellen zur schlesischen Kunstgeschichte, H. 1, opr. K. Bimler, Breslau.

Kodeks Dyplomatyczny Śląska

1959 t. II, wyd. K. Maleczyński i A. Skowrońska, Wrocław.

Korn G.

1870 *Breslauer Urkundenbuch*, Breslau.

Maleczyński K.

1958 *Dzieje Wrocławia od czasów najdawniejszych do roku 1618*, [w:] *Dzieje Wrocławia*, Wrocław.

Morgenbesser M.

1814 *Geschichte des Hospitals und der Schule zum heiligen Geiste so wie auch der Bibliothek zu St. Bernardin zu Breslau*, Breslau.

Słoń M.

2000 *Szpital średniowiecznego Wrocławia*, Warszawa.

Trojak B.

1980 *Szpital Św. Ducha we Wrocławiu*, Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej, nr 13, Studia i Materiały, nr 6.

Wachowski K.

2002 *Problematyka cmentarzy przykościelnych w średniowiecznym Wrocławiu*, [w:] *Civitas & Villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, Wrocław-Praga, s. 113–122.

Wrocław na planach. XVI–XX wiek

1999 Wrocław.

Zoll-Adamikowa H.

1997 *Modele recepcji rytuału szkieletowego u Słowian wschodnich i zachodnich*, Światowit, t. 40 (1995), s. 174–184.

dr Jerzy Romanow

ul. K. Miarki 16/5

50–306 Wrocław

e-mail: jerzyromanow@wp.pl

dr Małgorzata Romanow

al. J. Matejki 17/11

50–333 Wrocław

e-mail: malgorzata.romanow@wp.pl